

NUTQNING BOYLIGINI OSHIRISHDA SO`Z VA UNING MA`NO TURLARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Soxibova Sobira Sadulloyevna

Samarqand viloyati Urgut tumanidagi

126-maktab Birinchi toifali ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada so`z va uning ma`no turlari: sinonim, antonimlar haqida va ulardan nutq jarayonida qanday o`rinli foydalanish, o`zbek tilshunos olimlarining bu boradagi izlanishlari va qimmatli fikrlari haqida so`z boradi.

Kalit so`zlar: sinonim, sinonimik, sinonimiya, faraz, antonim, nutq, frazealogiya, lingvistika, lug`at, leksikalogiya, leksema.

KIRISH

Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma`naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o`lmas meros hamisha yonimizda bo`lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag`ishlashi lozim. Avvalambor, milliy ta`lim tizimini ana shunday ruh bilan sug`orishimiz kerak. Buning uchun olim va mutaxassislarimiz, hurmatli ulamolarimiz bu ma`naviy xazinani bugungi avlodlarga sodda va tushunarli, jozibali shakllarda yetkazib berishlari zarur.¹ So`z va uning ma`no turlari ustida juda ko`p tilshunoslar izlanishlar olib borishgan. Ular to`g`risida bir qancha kitoblar yaratishgan. Masalan, Filologiya fanlari doktori, professor, O`zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi Xodjiyev Azim Po`latovich O`zbek tili morfologiyasi, so`z yasalishi, leksikalogiya va leksikografiya, orfografiyaga oid bir qator ishlari o`zbek tilshunosligi rivojiga munosib hissa qo`shdi. “O`zbek tilida ko`makchi fe`l”, “To`liqsiz fe`l”, “Hozirgi o`zbek tilida shakl yasalishi”, “O`zbek tilining izohli lug`ati sinonimlari”, “O`zbek tilshunoslik atamalarining izohli lug`ati”, “Lingvistik atamalarning izohli lug`ati” asarlari shular jumlasidandir. , Filologiya fanlari doktori, professor Shavkat Raxmatullayev Ubaydullayevich o`zbek tili leksikalogiyasi, leksikografiyasi, morfologiyasi rivojiga ulkan hissa qoshgan olimdir. Xususan, o`zbek

frazeologiyasining shakllanishi va rivojlanishida uning xizmatlari katta. “O`zbek tilining izohli frazeologik lug`ati”, “O`zbek tili antonimlarining izohli lug`ati”, “O`zbek tilining izohli lug`ati” shular jumlasidandir. “O`zbek tilining izohli lug`ati”da sinonim, sinonimik, sinonimiya terminlariga quyidagicha ta`rif berilgan: Sinonim (yunoncha- bir xil nomli) tilshunoslikning shakli bir xil, ma`nosi esa bir xil bir xil yoki biroz farqli bo`lgan til birliklari qatoridagi bir xil til birligi. Sinonimik tilshunoslikda bir-biriga sinonim bo`lgan ma`nodosh, sinonimik so`zlar.

Sinonimika tilshunoslikda: 1. Biror tilning sinonimlari majmui. O`zbek tili sinonimikasi. 2. Leksikalogiyaning sinonimlarni o`rganuvchi bo`limi.

Sinonimiya (yun. Bir-xil nomga egalik) til birliklarining ma`no jihatidan yaqinlik, ma`nodoshlik hodisasi.

H.Jamolxonov “Hozirgi o`zbek adabiy tili” kitobining “Leksik sinonimiya” qismida “Sinonimlar nutqda muhim uslubiy vosita sanaladi: ular nutqning ravon va ta`sirli bo`lishini, fikrning aniq va obrazli chiqishini ta`minlaydi” degan fikrni berib o`tganlar. “Tayanch tushunchalar” sifatida quyidagilarni misol qilib ko`rsatgan.

Sinonimiya - leksemalarning bir-xil ma`no anglatishiga ko`ra guruhlanishi.

Sinonimik qator (Sinonimik uya) – bir ma`no anglatishiga ko`ra guruhlangan sinonim so`zlar yig`indisi.

Dominanta – sinonimik qatordagi betaraf ma`noli so`z.

Ma`no sinonimlari – bir umumiy ma`noga ega bo`lsa-da, ma`no qirralari bilan farqlanuvchi sinonimlar.

Uslubiy sinonimlar – leksik ma`nolari ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi semalar bilan qoplangan sinonimlar.

Nutqiy sinonimlar – nutqning u yoki bu turiga xoslanganligi bilan farqlanadigan sinonimlar.

Sinonimlarning turli xususiyatlarini o`rganish sohasida o`zbek tilshunosligida bir qator yutuqlarga erishilgan. Shunga qaramasdan akademik Azim Hojiyev sinonimlarning o`rganilishi tarixi haqida quyidagicha mulohaza bildiradi:

“Sinonimlar turli tillarda darajada o`rganilgan. Bu masala ayrim tillarda ancha to`la o`rganilgan bo`lsa, ayrim tillarda, jumladan, o`zbek tilshunosligida deyarli ishlanmagan.

Tilshunoslikda bayon qilingan fikrlar bir-biriga ko'p hollarda mos kelmaydi. Bu holat, avvalo, sinonimlarning ta'rifida ko'zga tashlanadi".

Sinonimlar va ularni qo'llashga bo'lgan e'tibor uzoq davrlardan boshlangan. O'z zamonasida, nafaqat o'z zamonasida, balki, hozirgi kunda ham buyuk mutafakkir va shoir, tilshunos va adabiyotshunos olim deb tan olingan Alisher Navoiy "Muhokamat ul – lug'atayn" asarida sinonim so'zlarning nutqni boyitishdagi rolini chuqur tahlil qilib bergan. O'zbek tilshunosligida frazealogik – sinonimlarning turli xususiyatlarini o'rganishga e'tibor XX asrda ancha kuchayganligi ko'zga tashlanadi.

Akademik Hojiyev tilshunoslikda keng tarqalgan bir qator farazlarni o'rganib chiqqan holda sinonimiya hodisasiga o'ziga hos ta'tif berdi. Professor Y.Tojiyev XX asrning 70-yillaridan so'ng rus va Yevropa tilshunosligida paydo bo'lgan ta'riflar, talqinlarga suyangan holda, faqat lug'aviy sinonimlarnigina nazarda tutmasdan, balki, bu masalaga nisbatan o'zgacha bir ta'rif berishga harakat qildi.

A.Hojiyev "Birlashtiruvchi ma'nosi bir xil, talaffuz va yozilishi, qo'shimcha ma'no ottenkalari har xil bo'lgan so'zlar sinonim hisoblanadi" desa, Y.Tojiyev "Tildagi alohida olingan birliklarning ayrim ma'nolariga ko'ra teng kelib qolishidan hosil bo'lgan til hodisasi sinonimlar deb ataladi", deb ta'kidladi. R.R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev, G.H.Boqiyeva, M.M.Qurbonova, Z.Q.Yunusova, M.Q.Abduzalovanning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" nomli darsligining "Leksik-semantik munosabatlar" qismida sinonimik munosabatlarga doir qimmatli fikrlar bildirilgan.

Professor S.Karimov "O'zbek tilining badiiy uslubi" nomli monografiyasida sinonimlar to'g'risida qimmatli fikrlarni bildirgan. Sinonimlar bir tushunchani turli xil ma'no nozikliklari bilan ifoda qilishda undan foydalanuvchilar, xususan, shoir va yozuvchilar, jurnalistlar uchun muhim imkoniyatlaridan biridir.

O'zbek tilshunosligida, yuqorida ham qayd etganimizdek, sinonimlarni o'rganish sohasida salmoqli ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Ular qatorida A.Doniyorov, A.Hojiyev, R.Qo'ng'urovlarning ishlari o' o'rniga ega. Darhaqiqat, leksik vositalar orasida sinonimlar tilimizning ijtimoiy va badiiy-estetik jilolarini namoyish qila olish bilan eng muhim o'rinni egallaydi. Sinonimiyani nutqiy ijodning chegaralanmagan imkoniyatlarini yuzaga keltira oluvchi o'ziga hos maydon deyish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun

ham A.M.Peshkovskiy va A.I.Efimov kabi olimlar nutqiy vositalar sinonimoyasini o`rganishni stilistikaning markaziy muammolaridan biri deb ta`kidlaganlar. Sinonimlar badiiy uslubda muhim stilistik vosita bo`lib xizmat qilishini S.karimov A.Hojiyevning “O`zbek tili sinonimlarining izohli lug`ati” asosida o`rganib, diqqatga sazovor fikrlarni aytib o`tgan. Misol uchun quyidagilarga e`tibor beraylik: agar – basharti. Basharti shahzoda uning tilagini hurmat qilsa, o`z ixtiyori bilan saltanatdan voz kechib, o`zini bus-butun ilm-fanga bag`ishlashni ko`ngilga tuyub qo`ydi (O.Yoqubov Ulug`bek xazinasi).

Aytmoq – bayon qilmoq, izhor qilmoq: Pinhon siring bayon et, Ko`ksing ni qilma ko`p qon (E.Vohidov. G`uncha), Men ham axir seningdek, Izhorishq etolmay, Ko`ksimda dudi ohim, Dashtlar aro quyuncha (E.Vohidov. G`uncha).

Balog`at – kamol, kamolat: Senla birga javlon urib dunyoga kelgan, Senla o`sib shon yaratib kamolga yetgan (Zulfiya. Qurdosh qizga), Ishqchi, bahor giyohi kabi, Avj oldi, topar kamolot (Zulfiya. Muhabbat – bu...).

Barg – yaproq: Bugun bosh ustingda yashnagan yaproq, Shovillab to`kilar erta poyingga (Abdulla Oripov. Ko`pdan kutgan edim).

Baxt – iqbol, saodat: Iqboli negun, baxti ham qora ekan mendek (Furqat. Sayding qo`ya ber), Saodat garovi har qanday yumush, Xonzoda qiziday o`tirma bekor (G`ofur G`ulom. Xotin).

Begona - o`zga, g`ayir, ag`yor: O`zga yurtda buncha qorong`u, Uzun buncha tun? (Zulfiya. tun).

Butunlay – batamom, tamomila, tamoman:cShu kundan e`tiboran o`g`limiz Abdulatif Samarqand taxtiga vorislikdan tamomila mahrum etiladi.(“Ulug`bek yulduzi” kinofilmidan); Bardosh bermas iroda, idrok, Tamoman lol aql, tushuncha (Zulfiya. Ne baloga etding muftalo).

Professor S.Karimovning ta`biricha, har bir milliy tilda, shu qatori, o`zbek tilida ham ma`lum tushunchalarni anglatuvchi sinonimlarning mavjud bo`lishi va sinonimik qatordagi birliklar soni bu tilning boyligini ko`rsatuvchi sifat belgilari hisoblanadi. Sinonimik qatordagi so`zlarning uslubiy tabaqalana borishi esa tilning bu fazilatlarini to`ldirishi lozim. Bir qadar emotsional bo`lsa-da, bir tushunchani ifoda etuvchi bir nechta

soʻzdan koʻzda tutilgan maʼno va his-tuygʻuni ifoda eta oladigan shaklini olib va tanlab ishlatish naqadar huzurbaxsh ish ekanligini taʼkidlashga undaydi.

H.Jomolxonov “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” kitobining “Leksik sinonimiya qismida ifoda semalarining har xilligidan kelib chiqib, leksik sinonimlarni quyidagicha guruhlarga boʻladi:

1. Maʼno sinonimlari. Bunday sinonimlar maʼno qirralari bilan farqlanadi.

Misol uchun, achchiqlanmoq, gʻazablanmoq, qahrulanmoq leksemalari “Gʻazabi kelmoq” maʼnosi bilan bir sinonimok qatorga birlashadi, ammo ularda shu maʼnoni ifodalash darajasi bir xil emas, u “achchiqlanmoq”dan “gʻazablanmoq”qa,

“gʻazablanmoq”dan esa “qaxrulanmoq”qa qarab kuchayib boradi.

2. Uslubiy sinonimlar (stilistik sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik maʼnosi ijobiy yoki salbiy boʻyoqlar (uslubiy semalar) bilan qoplangan boʻladi, ayni shu uslubiy semalar sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini anglatadi. Misol uchun, jilmaymoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq va irshaymoq leksemalarning barchasida bitta leksik maʼno – “ovoz chiqarmay miyigʻida kulish” hodisasini nomlash hisoblanadi, ammo shu maʼno jilmaymoq leksemasida biroz ijobiy, iljaymoq leksemasida biroz salbiy boʻyoq bilan qoplangan, bu salbiy boʻyoq irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq va irshaymoq leksemalarida yanada kuchayib boradi.

3. Nutqiy sinonimlar – nutqning u yoki bu turiga xoslanishi bilan oʻzaro farqlanadigan sinonimlar. Masalan, ozgina, picha, sal, xiyol, jinday, qittay, jichcha qatoridagi ozgina leksemasi nutqning barcha koʻrinishlarida, adabiy nutqda ham, soʻzlashuv nutqida ham qollana olgani holda, picha, xiyol, jinday, qittay, jichcha leksemalari faqat soʻzlashuv nutqiga moslashgandir. Oʻzaro umumiy maʼnosi bilan birlashib, stilistik ottenkasi – boʻyogʻi va nutqda ishlatish koʻlamiga qarab farqlanadigan sinonimlar stilistik sinonimlar deyiladi.

Leksik maʼnosi jihatidan farqlanadigan sinonimlar ideografik (maʼno) sinonimlaridir. Jumladan, kasal (umumiy ishlatiladigan soʻz), bemor (yozuvda koʻp qollaniladi), xasta (eskirgan soʻz), baʼzan, ora-sira kasal boʻlib turish maʼnosini bildiruvchi betob, notob soʻzlari boshqalariga nisbatan stilistik va ideografik sinonimlardir. Ideografik sinonimlar oʻzaro leksik maʼno darajasiga koʻra ajratiladi:

“yomg`irda kiyimim nam bo`ldi, yomg`irda kiyimim ho`l bo`ldi” bog`lanishlarning keyingisida belgi darajasi kuchliroq. Nutqda fikr ottenkasiga, leksik, grammatik yoki stilistik xarakteriga mos sinonim so`zlardan bittasi tanlab olinadi va qo`llaniladi. Shuning uchun sinonimik qatordagi so`zlar o`rtasidagi ba`zi farqlarni o`rganish stilistikaning vazifasi sanaladi. Muayyan sinonimik qatorni tashkil etuvchi so`zlar konkret hollarda ma`no tomonidan bir-biridan farqlanadi, stilistik qo`llanishiga ko`ra ajraladi.

Bir sinonimik qatorni tashkil etuvchi so`zlar ma`no jihatidan yaqin bo`lsa ham, ba`zan ulardan birini ikkinchisining o`rnida qo`llab bo`lmaydi. Masalan, ayanch ahvol, og`ir ahvol, qiyin ahvol, mushkul ahvol birikmalarida ayanch, og`ir, qiyin, mushkul so`zlari bir-biriga sinonim hisoblanib, ayni o`rinda ularni almashtirish ma`noni o`zgartirmaydi. Lekin boshq bir konkret tushuncha yoki tasavvurni ifodalashda bu sinonim so`zlarni leksik ma`no nuqtai nazaridan baholashkerak bo`ladi. Misol uchun, og`ir chamadon deyish mumkin bo`lgan holda, mushkul chamadon, qiyin chamadon deyish mantiqqa zid. Sinonimlar nutqda ishlatilish doirasi tomonidan ham bir-biridan farqlanadi. Masalan, hamma nutq stillarida qo`llanadigan umumnutq so`zi, dudoq – badiiy nutq so`zi; shamol - umumnutq so`zi, sabo - badiiy nutq so`zi; rohat – umumnutq so`zi; eslamoq - badiiy nutq so`zi; xotirlamoq – rasmiy nutq so`zi; yo`qlamoq – so`zlashuv nutqi so`zi. Bunday sinonimlar still (uslub) sinonimlari deyiladi.

Shu bilan birga, ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo`lishi mumkin. Misol uchun, keksa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo`ysafid kabi bir sinonimik qatorni tashkil etuvchi so`zlar orasida qari so`zining qo`llanishi doirasi keng. Bunday so`zlardan insonlardan tashqari, hayvonlar uchun ham qo`llaniladi: qari ot, qari tulki kabi. Lekin oqsoqol, nuroniy, mo`ysafid sinonim so`zlarining qo`llanish doirasi chegaralangan. Shunga o`xshash holatlarda ishlatilish doirasining keng – torligi sinonimlar ma`no hajmiga, ya`ni ularning keng yoki tor ma`no ifodalashiga bog`liq.

O`bek tili nutqda nozik ma`no ottenkalarini hamda rang barang stilistik bo`yoqlarni bera oladigan sinonimlarga boy. Mashhur o`zbek shoir va yozuvchilari, so`z ustalari sinonimlardan o`z o`rnida ustalik bilan qo`llab kelganlar.

Alisher Navoiy o`zining “Muhokamat ul – lug`atayn” asarida birgina yig`lamoq so`ziga mazmunan yaqin bo`lgan yettita sinonimini keltirgan.

Hayotimizda sodir bo'lyotgan va kelajakda sodir bo'lyotgan barcha narsalarni mavzular kesimida hayotdan olib, hayotga bog'lab amaliy isbotlab, amaliy ko'rsatib tasavvur hosil qila olsak, yoshlar nafaqat ona tili va o'qish fanlarida, balki boshqa fanlardan ham mantiqqa tayanib tasavvur hosil qiladilar. Keyingi paytda bosqichma-bosqich rivojlanib kelayotgan ta'lim sohasida aynan ona tili fanining oldiga qo'yilgan asosiy maqsad o'quvchi nutqini o'stirishdan iborat. Aynan darsliklar ham so'z boyligini oshirish bilan bog'liq turli mashq va topshiriqlarga ko'proq e'tibor bergan holda yaratilmoqda. Ya'ni so'zlarni shakl va ma'no munosabatlari, iboralar ma'nodoshligi, o'xshashligi, zid ma'noliligi, arxaik va tarixiy so'zlarning qo'llanilishi, matn ustida ishlash kabi mavzular rangbarangligidan iborat. Ammo ba'zi o'quvchilar bunday so'zlarni nutqini o'stirish maqsadida emas, tast jarayonlariga tayyorlanish uchungina mazmunini anglab yetmay yodlab olmoqda xolos. O'quvchilar nutqiga e'tibor bersak, ularda ko'p hollarda adabiy tilga hos bo'lmagan so'zlarning ishlatilishini kuzatish mumkin. Darslikda keltirilayotgan ibora-yu nutqqa oid turli so'zlarning gap tarkibida qanday holda, qay maqsadda ishlatilishini tasavvur ham qila olmaydi. O'quvchi nutqni o'stiradigan holatlarning birinchisi, so'z boyligining ko'pligi bo'lsa, keyingisi shu so'zlarni gap tarkibida o'z o'rnida qo'llab ravon, to'g'ri nutqni shakllantirishdir.

O'z ona tilini yaxshi bilgan, so'zlarni o'z o'rnida qo'llay olgan inson nutqini hamma eshitadi, tushunadi. Notiq bo'lish uchun, avvalo, insonning so'z boyligi ko'p bo'lishi zarur.¹

Xulosa qilib aytganda, o'z vataniga haqiqiy sodiq, mehnatsevar, vatanining kelajagi uchun, ravnaqi uchun qo'lidan kelgancha harakat qiladigan insonlarni, ular jamiyatning qaysi bo'g'inida bo'lmasin, qaysi sohada faoliyat ko'rsatishidan qat'iy nazar qo'lidan kelgancha harakat qiladi. Yoshlarni erkin fikrlovchi, yangilikka intiluvchi va barkamol inson qilib tarbiyalash boshlang'ich sinflarda olib boriladi, bu jarayon muhim vazifalardan biridir. Shu sababdan ham ta'lim mazmuni tubdan yangilanib bormoqda. Kichik maktab yoshi davrida bolada mustaqil ta'lim olish motivlari yuzaga kelib, ular eng oddiy shaklda – bilimlarni olish bilan birga qo'shimcha manbaalarga va turli mavzulardagi kitoblarni o'qishga qiziqishi bilan yuzaga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shavkat Mirziyoyev “Yangi O`zbekiston taraqqiyot strategiyasi” “O`zbekiston” Toshkent-2022.
2. I.Mirzayev, M.Boltayev “O`zbek tili” Toshkent Abdulla Avloniy nomidagi xalq merosi nashryoti 2004.
3. R.R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev, va boshqalar. “Hozirgi o`zbek adabiy tili” Toshkent “Innovatsiya-Ziyo” 2020.
4. O`ralov Azamat Begnarovich. “Hozirgi o`zbek adabiy tili” T.:2021 5. Ravshanbek Mahmudov. “Notiqlik san`ati va nutq madaniyati” – T.: “Mumtoz so`z” 2021.